

# ИЗВЕСТИЯ НА НАРОДНИЯ МУЗЕЙ-ВАРНА

С УЧАСТИЕТО НА МУЗЕИТЕ  
В ТОЛБУХИН И СИЛИСТРА

КНИГА XII (XXVII)

---

## BULLETIN DU MUSÉE NATIONAL DE VARNA

AVEC LA PARTICIPATION DES MUSÉES  
DE TOLBUHIN ET SILISTRA

TOME XII (XXVII)

1976

КНИГОИЗДАТЕЛСТВО „ГЕОРГИ БАКАЛОВ“ — ВАРНА

## ПРИНОСЪТ НА ЕПИГРАФСКИЯ МАТЕРИАЛ ЗА РЕШАВАНЕ НА ЛИНГВИСТИЧНИ ПРОБЛЕМИ

ИВ. ГЪЛЪБОВ

При епиграфската обработка на един търновски надпис, съхраняван в Софийския археологически музей и дошъл до нас запазен само отчасти, покойният Ив. Гошев излиза от значението на запазения глагол **оутѡлен** като важен изходен пункт за цялата смислова реконструкция на текста.<sup>1</sup> Излизайки от представата, че въпросната форма означава 'придуман', издателят на нашия надпис възстановява по-нататък **оутѡлен быс нз [нѡн на брань]** и превежда «биде придуман да излезе на бой», а оттам реконструира събитията, за които става дума, при което жената, по чието нареждане бива изготвен този надпис, според предложената от Гошев възстановка, с намесата си успява да предпази съпруга си, Асен, да «отпадне от вярата» и го придумва да иде срещу турците в сражение, в което той загива. За съжаление Ив. Гошев, за когото посоченото място от запазената част на нашия надпис се явява от такава решителна важност, не се постаравал да аргументира по съответния начин приетото от него значение за облика **оутѡлен**. Всъщност този глагол е познат от редица паметници от епоха, близка до времето, когато е възникнал разглежданият епиграфски паметник, и не е било особено трудно да се види, че в тях той се явява със съвсем различно от приетото от Гошев значение. Така от известния превод на Манасиевата летопис четем и **и н оубѡмножество оутѡлнѡше сѧ прѣста ѡт бѣнства своего**<sup>2</sup>, т. е. «и множеството, като се успокои. . .». Още по-важно е друго място от известното Похвално слово за Евтимий от неговия ученик Цамблак, в което става дума за ситуация очевидно, подобна на тази, за която става дума в нашия надпис. Това място гласи **не постом лн н м(о)л(н)твамн (Естир, Ив. Г.) бога прѣжде оумолнѡшн, възпалнѡшн сѧ гнѣвъ мнѡднѣскаго ц(а)рѣ оутѡлн. . .**<sup>3</sup>, т. е. «а Естир, след като се помоли на бога с пост и молитви (за помощ), не усмири ли разпалилия се гняв на мидийския цар. . .» Дори и в един друг пример, в който вече не става дума за психични състояния на възбуда, а се говори за

<sup>1</sup> Ив. Гошев. Търновски царски надгробен надпис от 1388 г. София, 1945, с. 31.

<sup>2</sup> I. Bogdan. Cronica lui Constantin Manasses. București, 1922, с. 3.

<sup>3</sup> П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. София, 1971, § 62, 12, с. 222.

природни явления, като в следния откъс от Манасневата летопис **ДОУХЪ БВ БОЖНН ПРЪМО ДЫХАШЕ СЛАДКОДЫХАНЕНЪ Н ОУТОЛЪВАШЕ ЛЮТЫ Н МНОГОМАТНЫА БОУРА**,<sup>4</sup> значението 'усмири, успокои, укроти' за нашия глагол стои въвн от всяко съмнение. Излизаме ли от тези съвсем ясни данни на лексиколожкия разбор на употребата на глагола **ОУТОЛНТИ** в текстовете от епохата на възникването на надписа, с който се занимава Ив. Гошев,<sup>5</sup> лесно е да се разбере, че всъщност пренебрегването на значението на езиковия материал е изиграло отрицателна роля при цялостната обработка на този извънредно важен паметник на нашето средновековие и е станало причина да бъдат предложени напълно фалшиви данни за събитията от един извънредно важен, съдбоносен момент от живота на българския народ. За съжаление, разглежданият случай не е изолиран.<sup>6</sup> В последните години се явиха не малко публикации, в които извънредно важни епиграфски паметници на българското средновековие биват незадоволително или съвсем превратно тълкувани тъкмо поради недостатъчна предварителна езиковедска обработка на проучвания текст. Издателите на тези надписи — най-често техните откриватели — забравят, че не е достатъчно да знаят своя майчин български език, за да могат да разберат и добре изтълкуват един текст, написан от старобългарски или среднобългарски. Изминатите векове са внесли в езика редица промени дори при запазен непроменен вид на формите, а това прави крайно опасно прилагането на нашите днешни всекидневни езикови знания при интерпретацията на текстове, възникнали при друга езикова ситуация, определена от друга социална и историческа обстановка. На тези, за съжаление, пакостни (а не само несполучливи) опити при издаване на наши средновековни паметници аз ще се върна наново специално на друго място. Моето намерение е тук да се спра на случаи, в които тясната връзка между епиграфските паметници и езикознанието може да бъде преценена от друга гледна точка, а именно какъв е приносът на този особен род текстове при решаване на проблеми от езиковия развой.

В един ранен регистър от началото на турското робство<sup>7</sup> на три пъти се явява името на една крепост, предадено по следния начин **hlwnik**, **hwlwnik**. Тъй като крепостта не е могла да бъде идентифицирана с никакво познато от други източници съоръжение, лесно е да се разбере, че при познатите трудности, които арабският шрифт предлага при възпроизвеждане на фонетичните особености на записания на него езиков материал, човек не може да бъде сигурен в предлаганото транскрибиране **Хлуник** за посочения по-горе комплекс **hwlwnik**.<sup>8</sup> Как всъщност е гласяло името на въпросната крепост, за това имаме сигурни данни в един кирилски надпис, издаден за пръв път в 1945 г., а след това преиздаван и коментиран неколkokратно.<sup>9</sup> Надписът гласи:

<sup>4</sup> I. Bogdan. Пос. съч., с. 125.

<sup>5</sup> И не само от тях, тъй като глаголят се е запазил и до днес с, общо взето, непроменено значение, срв. Речник на съвременния български книжовен език, 3, С., 1959, с. 510 под *утоля*.

<sup>6</sup> В работата си за разглеждания надпис Ив. Гошев допуска други лингвистични грешки при реконструкцията и тълкуването на текста, факт, който свидетелствува още по-ясно за незадоволителността на извършеното от него. Тези въпроси разглеждам в друга работа, намираща се под печат.

<sup>7</sup> Турски извори за българската история, серия XV—XVI, II. С., 1966, с. 299 и пр.

<sup>8</sup> Пак там, с. 313, 315 и 321.

<sup>9</sup> Надписът използвам по изданието А. Elian, С. Bălan, Н. Chircă,

• • • •

L. A.

Засвидетелствуваното чрез горния надпис име *Холѣвник*, отбелязано в една толкова ранна епоха и по един такъв сигурен начин, позволява да се постави въпросът и за неговата етимология, както и за произхода на някои други местни имена, известни от други извори, като *Холюван*, *Холеван*, *Хелван*, *Халван*, *Χόλεβαν*, селище в областта Чеч, сега в Гърция с ново име *Ἀρμισύον*, и *Олевени*, *Holeven*, селище в Битолско,<sup>12</sup> които И. Заимов тълкува като производни от едно предполагаемо име \* *Холе*, според него хипокористичен облик от *Тихол*. Срещу това тълкуване от нашия надпис е ясно, че се касае за производно от едно съществително, засвидетелствувано на широко в славянските езици, напр. срхр. *холева* (сега само в Истрия, а преди това известно и от чакавските диалекти) 'чорапи', рус. диал. (с акане) *халява* 'кончове на ботуши; гащи', бел. рус. *холява* 'горна част на ботуш; гърло, уста и пр. 'укр. *холява*, *халява* 'горна част на ботуши', пол. *cholewa* 'горна част на ботуши', ст. ч. *cholawa* 'къс материя за превързване', д. луж. *cholowa*, обикновено в мн. ч. *cholowy* 'гащи'

<sup>12</sup> Й. Займов. Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. Проучване на жителските имена в българската топонимия. С., 1967, с. 179 и 156.

диал. 'чорапи без стъпала'.<sup>13</sup> И така споменатото по-горе *Олевени*, Битолско (или по-близо до етимологическия облик *Holeven*, отбелязано на австрийската генералщабна карта), по своето общо значение и образуване има пълно съответствие в (*Криво*) *гащани*, Прилепско, при което изходната дума *holeva* е съединявала в себе си същите тези семасиологични моменти, характеризиращи прасл. *gati-* 'снопчета пръчки, служещи за настилка на път през мочурище' — 'препаска; навуща', които водят до прасл. *gatja-* с неговото значение 'гащи', запазено до днес в нашето *гащи*, рус. *гачи* и в останалите със съответните застъпници.<sup>14</sup> По този начин името *Холъвник*, засвидетелствувано в приведения по-горе надпис от края на XIV в. (и в една не съвсем ясна форма и в цитирания турски документ от приблизително същото време), заедно със селищните имена *Холеван* — *Хблѣѡвѡн*, Драмско, и *Олевени* — *Holeven*, Битолско, позволяват да се твърди със сигурност, че и българският, както останалите славянски езици е познавал думата *холева*, изчезнала в неговия по-късен развой.

С един случай от друг тип имаме работа в израза **сѣщым градовом окрѣстѣ Царѣграда** от пассажа **а земѣ въса прѣах ѡт Одрина н до Драче грѣцкѣ н еше же арбанаскѣ н сръбскѣ**. Тъкмо **сѣщым градовом окрѣстѣ Царѣграда** и **самого того града дръжахѣ** фрази от известния Иванасенов надпис от Търново, останал досега без основна епиграфска обработка и без надлежно издание.<sup>15</sup> Приведеното място е ясно и в новобългарски превод гласи по следния начин: «... приех (=завладях, получих във владение) всички земи от Одрин до Драч — и гръцката и освен това и албанската, и сръбската (земя). Само градовете около Цариград и самият град държаха (=влaдееха) франките». От езикова гледна точка разглежданият пассаж съдържа цял ред интересни и важни езиковедски проблеми. На един от тях искам да се спра специално, тъй като той представлява особен интерес при обяснение на една особеност на част от българските диалекти. Във второто изречение от горния комплекс глаголят **дръжаха** има две преки допълнения. Едното от тях **самого того града** е в родителен падеж и в тази си форма представлява една необикновена поява от гледна точка на класическия старобългарски език, макар че подобни употреби на имена на градове в родителен падеж като общ косвен падеж в XIII—XIV в. не са вече така изненадващи — сравни в това отношение например следния израз от записката към Ловчанския сборник **сѣа кнн-га напнса же с(ѣ) рѣжкож многорѣшнаго монаха Пахомѣа в б(о)госпасаемаго Ловчѣ града**.<sup>16</sup> Ако все пак в рамките на вече значително разширеното проникване на родителния падеж във функциите на пряко допълнение подобни употреби могат да намерят обяснение и да се свържат със старобългарското състояние, по-изненадващо е обстоятелството, че при глагола **дръжахѣ** като пряко допълнение се явява именното съчетание **сѣщым градовом**, което стои в дателен падеж. Как трябва да се обясни

<sup>13</sup> Срв. F. r. S ł a w s k i. Słownik etymologiczny języka polskiego, 1. Kraków. 1952—1956, с. 74—75; M. V a s m e r. Russisches etymologisches Wörterbuch, 3, Heidelberg, 1958, с. 259; P. S k o k. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili sprskoga jezika. Zagreb, 1971, с. 678.

<sup>14</sup> За етимологическата връзка между *gati* и *gatje* и съответния семантичен развой срв. E. N i e m i n e n. Die urslavische Benennung der Bekleidung der Beine *gatje* bzw. *gatjě*. Scandoslavica, 3, 1957, с. 224—235.

<sup>15</sup> Цитирам в опростен вид моя препис, изготвен за ново издание на надписа с обширен анализ на свързаните с него проблеми.

<sup>16</sup> Б. Ц о н е в. История на български език, 1<sup>2</sup>. София, 1949, с. 197.

тази поява, която на пръв поглед изглежда невероятна? Всъщност нещата не изглеждат толкова странни, ако си припомним, че другият обект на разглеждания глагол в нашия пасаж е поставен в родителен падеж. Като се има пред вид, че още в старобългарския период родителният падеж в приименна употреба е конкуриран от дателния, става ясно, че изравнението на тези две падежни категории надхвърля границите на първоначалните условия на неговата поява. Така при едно колебание между две възможности като **ДРЪЖАННІЕ ГРАДЪ** (или **ГРАДОВЪ**) и **ДРЪЖАННІЕ ГРАДОМЪ** (или **ГРАДОВОМЪ**), в което и двете синтактични съчетания са напълно оправдани от гледна точка дори на най-строгите архаични синтактични изисквания, лесно е могло да се появи покрай **ДРЪЖАХЪ ГРАДОВЪ** с вече настанилия се в служба на пряк обект или общ косвен падеж родителен облик и едно съчетание **ДРЪЖАХЪ ГРАДОВОМЪ**, в което обектът е в синонимната на родителен падеж дателна форма. Така в разглеждания тук пасаж от Иванасеновата колона имаме засвидетелствуван един извънредно важен процес от развоя на българския език, който е могъл да даде доста различен вид на нашия език, ако неговите въздействия не са били спрени от други развойни възможности. Че всъщност процесът, документиран от анализирания от нас случай, не е бил изолирано явление, а е могъл да се яви в широки области на ранната българска говорна област, за това говорят примери от типа *за ви расипа йобата вам*, т. е. 'ще ви убия и двамата вас', *жа ви убием вам* = 'ще ви убием вас' и прочие, в които в дателните форми *вам*, употребени като преки допълнения към глагола убия, имаме напълно точни успоредици към нашия пример от средновековния български епиграфски паметник. Тези примери произхождат от крайния югозапад на българската говорна област<sup>17</sup> и заедно със средновековния пример от Търново дават възможност да доловим териториалната разпространеност на интересуващото ни явление. Като добавим, че от горните случаи изрази като *закопае на най-малката сестра, звеа на децѣти, го викна на Петрета* и т. н. от македонските говори се отличават само по това, че някогашният датив е бил заменен с неговия общобългарски аналитичен застъпник, т. е. със съчетание 'на + обща форма', като припомним, че аналогично съчетание се появява и в румънски език за изразяване на пряк обект при преходни глаголи, става ясно, че разглежданият от нас случай от Иванасеновия надпис от Търново има важно значение при решаване на един извънредно интересен проблем на българската езикова история, при изясняването на един важен момент от комплексната проблематика на балканския езиков съюз.<sup>18</sup>

<sup>17</sup> A. Mazon. Documents, contes et chansons slaves de l'Albanie du Sud. Paris, 1936, с. 96; срв. и I. Gălăbov. Contribution au problème des contacts bulgaro-roumains au sud du Danube. Actes du Premier Congrès International des Etudes balkaniques et Sud-Est européennes, 6. Sofia, с. 217, 1968.

<sup>18</sup> Срв. за този проблем, с който се занимавам подробно другаде, засега вече цитираното по-горе мое изследване, Contribution. . . , 1968, с. 216—218. Към казаното по-горе в текста да се има пред вид следното: стремещт датив да замества генетива не само в неговата приименна употреба се наблюдава още в най-ранните старобългарски паметници, срв. напр. **ѢДОВНТОУ ОУѢДЕНЬЮ ѢДОВНТѢ** 1в27 и **СОУЛѢ ІМѢТН Б(О)ЖІЮ ЗАКОНУ** 1в40 от Клозовия сборник или **ЛОУЧЕ БО СЪ ОУСТАВЪМЪ ПНТН ВННО. С ВЕЛНЧАННІЕМЪ КОДЬНОУМОУ ПНТНЮ** 237 об. в Светославовия сборник от 1073 г. срещу гр. *ἄμενον γὰρ ἢ μετὰ λόγου οἰνοποσία τῆς μετὰ τύφου ὑδροποσίας*. E. Bláhová-Dvofáková. Syntax anonymní homilie rukopisu Clozova. Slavia, XXXI, 2, 1962, с. 157, която, като привежда двата примера, ги смята като резултат на свръх-

Още по-интересни възможности за разрешаване на редица важни въпроси не само на българския езиков развой, но и на основни моменти от средновековния български културен и политически живот предлагат една група епиграфски паметници, открити преди повече от десетилетия, но останали, за съжаление, недооценени и поради това незадоволително интерпретирани. Касае са за епиграфския материал от така наречената Кръгла (или Златна) църква в Преслав. Открит още през двадесетте години и обнародван на времето от Кр. Миятев, който въз основа на археологическите данни го отнася към края на IX в. и началото на X в., той събужда подозренията на някои изследвачи, например на познатия славист и познавач на старобългарския език Ст. Кулбакин,<sup>19</sup> според когото единствено отнасянето към края на XI в. изглежда оправдано. Причина за подобна късна датировка са неочакваните палеографични и ортографични особености, характеризиращи новооткритите надписи. Трябва веднага да се изтъкне, че при общото състояние на славянската кирилска палеография, която за тази ранна епоха няма непосредствено датиран изходен материал, подобно отношение на критиците на предложеното от Миятев хронологизиране на материала от една сграда, чието датиране не може да буди сериозни съмнения, в методологично отношение е крайно несериозно. Всъщност въпросът, който би трябвало да възникне и на чиято база е трябвало да бъдат използвани данните на новите надписи, би трябвало да гласи: биха ли могли нашите досегашни представи върху ранните периоди от развоя на кирилското писмо, изградени изключително на непреки и хронологически неподсигурени указания, да намерят подкрепа от страна на новия преславски епиграфски материал или те би трябвало да бъдат ревизирани в светлината на неговите указания.<sup>20</sup>

старателност и пише: «Autor, zvyklý užívát dativu za řec. genetiv adnominální, užívál ho sě stejnou nedůsledností i za gen. comparisonis». У D. Freydanck. Interpretation einer griechisch-kirchenslavischen Übersetzung im Изборник von 1076, ZSl, 12, 1967, с. 39—40, посоченото по-горе място от Изборника играе важна роля. В неговите очи той е също възникнал в резултат на свръхстарателност, но у говорител, който не знае от майчиния си език приименната употреба на (притежателния) приимен датив, но който се мъчи да следва старобългарските образци и поради това го въвежда и там, където в старобългарски той не е бил употребяван. Този пример с тази интерпретация позволява на немския изследвач да се застъпи за тезата за възникването на нашия изборник в Русия и да подири далечни възможности за интерпретация на културно-историческия момент, когато този ръкопис е възникнал. Всъщност и двата опита за обяснения на горните примери не могат да бъдат смятани като сполучливи. Те не могат да бъдат отделени от приведените от мене тук случаи и заедно с тях свидетелствуват за значително разширяване на процеса 'изравняване на датив с генетив на широка основа' → 'изместване на генетива от датива' (→ 'заместване на датива от съчетание 'на + обща падежна форма'). Ако все пак примерите с приименна дателна употреба (специално в непритежателно значение) в писмените паметници не са така многобройни, това трябва да се обясни с обстоятелството, че те са били схващани като стилно много груби. Появата на датив в посочения пасаж на Иванасеновия надпис трябва да се постави във връзка с общо доста народния характер на езика на паметника (който притежава дори членни форми!). В това отношение трябва да се има пред очи и подобният характер на единствената запазена грамота от същия владетел. При обяснението на примера в нашия надпис не трябва да се пренебрегва и фактът, че в разглежданото място съчетанието **сѣциньмъ градовомъ** напомня отдалече и на употребата на абсолютен датив.

<sup>19</sup> Срв. Кр. Миятев. Симеоновата църква в Преслав и нейният епиграфичен материал. Български преглед, 1, 1929, с. 100—124, и Епиграфические материалы из Преслава, Byzantinoslavica, 3, 1931, с. 383—403; Ст. К. Кулбакин. Нова палеографска графа. Южнославянски филолог, 11, 1931, с. 233—240.

<sup>20</sup> Така постъпва В. Мавродинова в Ст. Станчев, В. Иванова и М. Балан — П. Боев. Надписът на чъргубила Мостич. С., 1955, с. 43—102.

И при неочакваността на особеностите на тези нови надписи няма ли възможност сериозните различия между състоянието на познатите стари кирилски паметници и това на новооткрития материал да намерят някакво обяснение? За съжаление, както се вижда от реакцията на тогавашните изследвачи, те се държат така здраво и би могло да се каже — така безкритично о тогавашните представи за общата характеристика в палеографско-ортографическо и фонетично-граматично отношение на старобългарските паметници, че не забелязват големите възможности, които преславският материал предлага за по-дълбоко проникване в проблемите, свързани с ранния период на старобългарския книжовен език и с културния живот на този момент от живота на Първата българска държава. Така надписите от Кръглата църква остават на практика неизползувани и неочценени.

Всъщност в какво се състои неочакваността на ортографските особености на този епиграфски материал и какви са проблемите, които те подигат и позволяват да бъдат разрешени? На тези въпроси ще се помъча да отговоря накратко в следващите редове, като за повече подробности ще трябва да препратя или към вече излезли мои работи, или към други предстоящи да излязат, в които цялата проблематика, свързана с надписите от Кръглата църква, бива осветена от всички страни.

Най-типичната, хвърляща се още от пръв поглед особеност на епиграфския материал от споменатата сграда от Преслав е обстоятелството, че в тях се използва само една ерова буква — **ѡ**, и че съчетанията **ѡѣ** между две съгласни се пишат в тях като **ѡр**. За да се разбере значението на тези две черти на занимаващите ни текстове, трябва да се направят известни пояснения. В редица старобългарски паметници при писането се различава съвсем точно между **сѡпрѡжѣ**, **сѡтворѣнтѣ**, **стѣнѣ** и пр., от една страна, които се пишат последователно с **ѡ** и **ѡсь**, **словѣштѣ** и пр., от друга, в които се появява само малък ер. Тези строго спазвани ортографски разлики се позовават на фонетични различия, чиято странност и типичност още от най-ранни епохи на праславянския праезик лежи вън от съмнение. Лесно е било следователно за изследвачите да видят в горната особеност един архаичен начин на писане. Дотук заключенията са напълно приемливи и те не биха могли да бъдат в нито един пункт уязвими, ако тази архаична ортография не е била провъзгласена като единствено оправданата за старобългарската епоха, като белег за отнасяне на всички паметници със строго различаване на два ера автоматично към тези ранни времена. Това е било толкова по-неочаквано и методологично неоправдано, като се има пред вид, че на изследвачите е било известно, че българският език и до днес отличава говори със строго проведено различие при застъпниците на старите ерове от други говори, в които двата ера са се изравнили и слели в един-единствен вокал. Кога са настъпили тези различия между българските говори, или по-точно, кога наред с архаичните говори със строго разграничени застъпници на двата ера възникват новите типове говори, които не познават тези разграничения, на това изследвачите отговарят непряко, като твърдят, че това е станало в едно по-късно време, тъй като старобългарските паметници все още строго спазват тези различия. Подобно твърдение е могло да бъде поддържано с известни изгледи за вероятност до времето, когато сред старинните паметници на нашата писменост не са били познати други ортографски системи освен тази с етимологическо строго разграничени знаци за старите ерови гласни. Това

положение е трябвало да стане обаче неудържимо от момента, когато се появяват сигурно датирани надписи от края на IX в. и началото на X в., в които двуреровата ортографска система е била заменена с друга, строго проведена, в която един еров знак стои вместо двете етимологически очаквани фонemi, тъй като новото писане би означавало, че то е намирало подкрепа в състоянието на поне част от българските говори, т. е. че вече в края на IX в. е имало български говори с изравнени ерове. По този начин откритите при Кръглата църква в Преслав надписи с изненадващата си в този пункт ортография предлагат основата за сериозна промяна в хронологията на един извънредно важен процес на българската вокална система и в дирене на една нова датировка за началото на този процес. Ние сме принудени сериозно да обмислим възможностите за неговото сравнително ранно отнасяне в една епоха, когато наченките му могат да се сближат с аналогични явления в други славянски езици като сърбо-хърватски, словенски и чешки. Така преславският епиграфски материал от Кръглата църква създава възможности да бъдат реви-зирани нашите представи за развитието на късния праславянски език в един важен пункт на неговата вокална система и да се изяснят важни моменти от ранното диалектно членение на българския език, имащо своето начало непосредствено в крайните етапи на разпадащото се славянско езиково единство.<sup>21</sup>

Макар и не с такива далечни последици важни указания за характера на българския език от IX—X в. предлага и вече споменатата втора черта на надписите от Кръглата църква. Самият факт, че срещу известното от по-рано познатите старобългарски книжовни паметници писане **црькы, пльтьскъ, мльчатн** и т. н. сега имаме редовно **църкы, пльтьскъ, мльчатн** и пр., говори, че ние сме изправени пред друг начин на изговор, различен от този, който послужва като основа на познатите книжовни паметници. Съществуването на този изговор е подкрепено и от данните на първобългарските надписи, писани на гръцки и с гръцко писмо, в които срещу традиционното писане от старобългарските източници **блѣгар** имаме редовно **Воуѣгаро** и пр.; подкрепено е и от обстоятелството, че в румънски език, който е имал непосредствен контакт с български говори от северните зони на българската говорна област, думите с интересующите ни съчетания имат последователно вида *birlog, dirt, stîlp* и пр. Така и в този случай надписите от Кръглата църква позволяват (в комбинация с данни от други източници) да се постави и реши един друг важен въпрос на българската историческа диалектология от IX—X в.<sup>22</sup>

Възможностите на надписите от Кръглата църква обаче не се изчерпват с горните сами по себе си важни наблюдения. Техните данни ни водят в още по-интересни области, опитае ли се да си изясним мястото на техните най-важни черти в цялостните рамки на нашата ранна старобългарска писменост. Преди всичко възниква въпросът: доколко е разпространено писането само с един ер. Дали то е една епизодична проява в разглежданата по-горе група надписи, или се касае за система, разпространена по-нашироко в нашите стари паметници? Наблюденията показват,

<sup>21</sup> По този въпрос срв. И в. Г ъ л ъ б о в. Еровите застъпници и българското диалектно членение. ИИБЕ, 11, 1964, с. 377—389, и Българският ъ-диалект. Трудове на ВПИ «Братя Кирил и Методий» във В. Търново, 1, 1967, с. 3—17.

<sup>22</sup> Срв. I. G a l ä b o v. La rotonde de Syméon dans l'histoire du vieux-bulgare littéraire. Byzantinoslavica, 28, 1967, с. 98—101.

че в XIII в. повече от 65 процента от българските паметници са писани само с малък ер, т. е. почти 2/3 от книжната продукция по това време се подчинява на принципите на една система, която не познава различието на двата ера.<sup>23</sup> Вече този голям процент е едно указание, че сме изправени пред един неподозиран факт на нашето средновековие, който засяга не само тесните граници на книжната продукция, но има своето значение при цялостното изяснение на културно-политическия процес в живота на българския народ през средновековието. Така възникват въпроси, на които трябва да се отговори: какви обстоятелства лежат в основата на това неимоверно разширение на писането само с един ер в една епоха, когато книжната продукция е непосредствено свързана с дейността на църквата и на другите официални институции? Откога съществува тази правописна система, която се е наложила така последователно? Била ли е сама или е трябвало да извоюва своите позиции в съревнование с други конкуриращи системи? Може ли да бъдат посочени и други черти, които паралелно с едноеровото писане — тази биеща най-силно на очи особеност — са характеризирали паметниците, създавани от привържениците на тази школа?

Отговаряйки на тези въпроси, можем да скицираме съвсем накратко най-важните моменти от появата и историята на тази школа, чиято основна характеристика остава използването само на един ер и която играе векове наред изключителна роля в културния живот на нашето средновековие.<sup>24</sup>

Най-ранните изяви на едноеровото писане са тъкмо надписите от Кръглата църква и самата им поява при този изключителен паметник позволява да се направят сигурни заключения за кръга, който е бил свързан с тази ортографска система. Знае се, че Кръглата църква бива създадена от Симеон и е невероятно проведената в различните епиграфски паметници от тази сграда правописна система да е станала без знанието, без съгласието и подкрепата на самия владетел, сам изтъкнат културен деятел и отличен познавач на значението на един уреден книжовен език. Тези наблюдения и заключения, направени въз основа на непосредствените данни на занимаващия ни епиграфски материал, намират подкрепа и от друга страна. От тази ранна епоха на българското минало имаме още един писмен паметник, писан последователно на същите правописни принципи, на които се подчиняват и надписите от Кръглата църква. Това е така нареченият Македонски кирилски лист,<sup>25</sup> в който се пише не само последователно само малък ер (вместо етимологически очакваните два),

<sup>23</sup> Тези статистически данни, както и приведените по-долу, вземам от моя още непубликувана работа, посветена на историята на стария български книжовен език. Като база за тези статистически наблюдения са използвани данните за ръкописните сбирки на нашите най-големи книгохранилища — Софийската народна библиотека и Пловдивската народна библиотека.

<sup>24</sup> Въпросът за изясняването на изявите на тази школа заема централно място в подготвяната от мене история на стария български книжовен език и е разработен от мене още по-подробно в отделна монография. Един общ поглед върху достигнато от мене в тази област може да се получи от вече споменатата моя работа *La rotonde. . .*, *Byzantinoslavica*, 28, 1967, с. 98—117, а освен това и от И в. Г ъ л ъ б о в. Езикови аспекти на Кирило-Методиевото дело. В сб. Хиляда и сто години славянска писменост, С., 1963, с. 217—248, и И в. Г ъ л ъ б о в. Ранни школи на стария български книжовен език. Български език, 18, 1968, с. 141—148.

<sup>25</sup> Издателят на този паметник Г. И л ъ и н с к и й. Македонский листок. Санкт Петербург, 1906, с. 21, позовавайки се и на изказванията на Ф. О. Фортунатов, иска да отнесе този паметник дори след края на XI в. и началото на XII в., но изказаните съображения не са сериозни.

винаги съчетания ър между две гласни, но който и във всички останали точки следва образците на езика на надписите, с които се занимавахме по-горе. Забележително е, че и този паметник произхожда от среди, непосредствено свързани с преславския владетел. В случая имаме (за съжаление само) откъс от едно съчинение на Йоан Екзарх Български, посветено при това на принципите, на които трябва да отговарят добрите преводи. Така този писател, който с такова преклонение говори за Симеон и с нескрито удивление пише за архитектурните паметници за българската столица, следва абсолютно същите принципи, на които са подчинени езикът и графиката на надписите от една от най-забележителните сгради, издигната по заповед на неуморимия преславски владетел. Всички тези данни не са случайно съвпадение. Те могат да се изтълкуват само в един смисъл — в непосредствения кръг на владетеля е била създадена нова школа на книжовен език с редица характерни особености — най-типичната и поради това най-последователно спазваната черта от които е било писането на един ер за двете стари ерови гласни. Направеното по-горе от нас заключение се подкрепя и от едно друго съществено обстоятелство. Вече отбелязахме, че статистическите наблюдения позволяват да се констатира, че в XIII в. писането само с малък ер обхваща 2/3 от възникналите през този век ръкописи в България. При липса на каквито и да е други преки указания за това извънредно голямо разпространение на занимаващата ни правописна система лесно е да се приеме, че само огромният престиж на тази школа е могъл да осигури дори в епохата на гръцкото робство нейния неимоверен успех, за да се прояви тя през XIII в. в пълен разцвет. Отгдето е идвал този престиж, който е осигурявал до първия век от съществуването на Втората българска държава първенстващото положение на едноеровата школа, това може сега да посочим със значителна сигурност — както видяхме от направения анализ върху надписите на Кръглата църква и на Македонския кирилски лист, касае се за една школа, която е възникнала в непосредствена връзка с дейността на Симеон, и обаянието на големия преславски владетел е осигурило не само изключителния ѝ старт, но и неотслабващата инерция на нейното развитие още векове наред.

При липсата на преки сведения за местовъзникването на голяма част от нашите ръкописи пак данните на епиграфиката позволяват да си съставим известна представа за географското разпространение на едноеровата школа, а с това и за други подробности от нейната история и за нейното място в културното развитие на българските земи.

Преди всичко трябва да се изтъкне обстоятелството, че в самия Преслав едноеровите надписи са концентрирани засега само около Кръглата църква. Известният епиграфски материал от останалите обекти на града е изключително двуеров.<sup>26</sup> Това разпределение вече показва, че дори в границите на българската столица са съществували поне две школи на стария български книжовен език. Този факт е забележителен и трябва да намери своето обяснение в рамките на познатите ни от други източници данни за тази епоха от българското минало. Макар че липсата на точни датировки за намерените досега преславски надписи да затруднява интерпретацията на фактите, все пак ние бихме могли с голяма степен за вероятност да възстановим следната картина: началото на стария кни-

<sup>26</sup> Срв. материала от Преслав във вече споменатата работа на В. Мавродина.

жовен български език, свързан с дейността на Кирил и Методий и изграден на езиковата основа на техния роден диалект, е свързано с двуерово писане. Него трябва да са следвали и учениците на двамата братя при завръщането си в България. Фактът, че край тази ортографска система (и носещата я школа на книжовен език) възниква нова, подкрепена при това от самия дворец, е указание, че в средищата на Първата българска държава, в която току-що славянският елемент е успял да вземе преднина и да се наложи, са се създали условия за възникването на един нов вариант, на една нова школа, в които местните диалектни особености и представите на културните дейатели от политически най-активната част на българската държава за нормирането на книжовния език са намерили своето отражение. При това тази нова школа си е служила и с нова писмена система — с кирилицата, — която възниква специално като носител на новия вариант на стария български книжовен език. Епиграфският материал от Преслав (па и от другите обекти на Североизточна България) показва ясно, че голяма част от тогавашното общество се е решила за кирилската писмена система — имаме само незначителни глаголически остатъци сред надписите от тази епоха. Ако обаче покрай едноерово написаните епиграфски текстове в самия Преслав съществуват и двуерови кирилски, а не глаголически надписи, това е вече указание, че двата крайни варианта — едноеровият (кирилски) и двуеровият (глаголически) са се кръстосали в нова, компромисна система — двуерова (и кирилска), — която и в други отношения е комбинирала особеностите на двете по-ранни школи. Имам сериозни указания като автор на това компромисно решение да виждаме Константин Преславски и според мене тъкмо неговото официално провеждане е било отбелязано от съвременниците като **пребложение кѣнигъ**.<sup>27</sup>

За съжаление, ние имаме съвсем незадоволителен материал от вековете на гръцкото робство по въпроса, който тук ни интересува. Данните обаче от първото столетие на свободния живот на Втората българска държава, както видяхме, ни изправят пред един неочакван факт — почти абсолютното господство на школата, която употребява само малкия ер. Обърнем ли се към епиграфския материал, ние наново получаваме възможност да уточним още повече отношенията, които съществуват по това време в рамките на книжовния език, а оттам и в културния живот на възродената държава. От извънредно важно значение е обстоятелството, че при почти изключителното надмощие на интересуващата ни едноерова школа надписите от Търново от XIII в., преди всичко разглежданият по-горе от друга гледна точка Иванасенов надпис, текстовете от стенописите от църквата «Св. 40 мъченици» и т.н. следват не нейните норми,<sup>28</sup> а принципите на друга школа, която е пак двуерова, но която е регулирала отношенията между въпросните две букви по по-различен начин от старите двуерови писания и която може да бъде наречена Тър-

<sup>27</sup> **ЗА ПРЕБЛОЖЕНИЕ КѣНИГЪ** и значението на този акт в живота на стария български книжовен език срв. у мене, *La rotonde...*, с. 109, а за по-ранни опити за други тълкуване на този термин срв. В. Златарски. История на българската държава през средните векове, 1, 2. С., 1927, с. 253—260, и Г. Илйинский. Где, когда, кем и с какою целью глаголица была заменена кирилицей? *Byzantinoslavica*, 3, 1931, с. 79—88.

<sup>28</sup> Срв. текстовете у В. Златарски. Пос. съч., 3, фототипното издание, 1973, с. 585—596, и Кр. Миятев. Палеографични бележки върху няколко търновски надписа. ГНМ, 2, 1921, с. 81 и сл.

новска школа. Пак от статистическите данни върху ортографските особености на ръкописите от XIII в. е известно, че едва 6,5 процента от тях следват нейните изисквания. Как трябва да бъдат изтълкувани тези данни? Както се вижда от практиката на надписите от църквата «Св. 40 мъченици», Търново вече следва своя собствена правописна традиция, но многозначещ е фактът че в рамките на цялостната тогавашна книжна продукция у нас тя е могла да се наложи върху една незначителна част от ръкописното наследство. Това е и разбираемо. Търново поради стечението на обстоятелствата става средище на новата българска държава, но то очевидно е имало незначително място в дотогавашния икономически, политически и културен живот на българските земи. Самият факт, че от него не са познати едноерови надписи, докато 2/3 от възникналите в XIII в. употребяват последователно само един ер, е указание, че някъде във политическия център на Втората българска държава съществува друго средище, което е с достатъчно висок престиж, за да наложи в таква изключителни размери своите принципи на голямата част от тогавашните български книжовни дейатели и преписвачи.

Отговор на възникналия от само себе си въпрос, къде би могъл да бъде локализиран този център с такъв изключителен престиж в областта на книжовния език, ни дават (поне най-общо) пак указанията на епиграфския материал. Забележително е, че докато Иванасеновият надпис от Търново следва принципите на Търновската школа, всички надписи от създадените през 1259 г. стенописи в Боянската църква са последователно писани само с малък ер,<sup>29</sup> т. е. 30 години по-късно столичният начин на писане не може да намери достъп в една сграда, чийто ктитор държи да подчертае своите роднински връзки с търновските владетели. Забележително е по-нататък, че също само с малък ер са писани и надписите по стенописите от Земенския манастир,<sup>30</sup> а и във възникналия вече в XV в. Кремиковски манастир<sup>31</sup> традицията на едноеровото писане е все още жива. Тази последователност изпъква още по-ярко на фона на общите статистически данни за ортографските особености на книжовните паметници от XIV и XV в. Докато, както отбелязахме вече неколккратно, през XIII в. едноеровите паметници (само с ь) представляват една част, която е два пъти повече от всички ръкописи, писани в рамките на всички останали правописно-езикови школи, през XIV в. ръкописите с ь, като единичък еров знак, са едва 19,50 процента от цялата книжовна продукция на това столетие, за да паднат през XV в. до 17,50 процента. Причини-

<sup>29</sup> Срв. Ив. Гълъбов. Надписите към боянските стенописи. София, 1963, особено с. 8, където е изтъкната основната грешка на В. Златарски. Боянският надпис. ГСУИФФ, 31, 1935, с. 6, който стига дотам, че говори «По своите палеографски особености нашият надпис (т. е. Боянският ктиторски надпис — Ив. Г.) стои най-близо до Търновския надпис на Иван Асен II в църквата «Св. 40 мъченици» с тая разлика, че избягва лигатурите». По същия въпрос срв. и В. Златарски. История. . . , 3, 1927, с. 524, където, след като изтъква значението на Търновския надпис на Иван Асен като паметник от XIII в. «по начертанието и свързката на буквите, тъй и по правописа. . .», добавя в заб. 1 на същата страница: «В едното и другото отношение близо до нашия надпис стои надписът от Боянската църква от 1259 год. . .». Това погрешно твърдение оказва решително влияние с крайно отрицателни последици при разискванията за Търновската живописна школа. С този въпрос се занимавам специално на друго място.

<sup>30</sup> Във връзка с подготвяното от мене издаване на надписите от Земенския манастир те бяха проучвани на място от мене, при което по мои указания бе изготвена за тях и фотодокументация.

<sup>31</sup> Материалът е проучван от мене на място.

те за това сериозно, решително намаление на паметниците от интересувания ни тип стават ясни, като се вземе пред вид, че междувременно в XIV в. паметниците, следващи нормите на Търновската школа, са повишили своето участие в общия брой на ръкописите от това време до 29,52 процента (срещу 6,52 в XIII в.), за да вземат през XV в. с 65,10 процента абсолютното надмощие спрямо всички останали книжовни школи. Не е мъчно да се намери обяснение на тези промени в областта на книжовния език. Стабилизирането на политическото значение на Търново, нарастването на неговата роля в цялостния културен живот на страната и на свързаните с нея райони на Югоизточна и Източна Европа, особено по времето на патриарх Евтимий, стават причина престижът на Търновската школа на книжовния език да достигне до изключителен разцвет, а като последица от това всички останали школи и особено едноеровата (с малък ер) загубват своите по-раншни позиции пред успехите на новия си конкурент. Ако въпреки този ясен развой дори в XV в., когато значението на едноеровата школа от разглеждания тип е крайно ограничено, Кремиковският манастир се държи пак о едноеровото писане, това е указание, което заедно с данните на Бояна и на Земен показва, че в районите, включени между тези три средища, трябва да се дири центърът, който след Преслав е бил свързан с онази школа на книжовния език, най-типичен белег на която е било писането само с малък ер. Трудно е при липса на други преки сведения да се уточни още повече къде се е намирал този център, но ние сигурно няма да сгрешим много, ако допуснем, че той е бил в София — един голям икономически и културен център със стари традиции, на чието значение в средновековната история на българските земи и на техния културен развой ние досега съвсем малко сме обръщали внимание. Че нашата хипотеза, че някогашната възникнала в Преслав школа с едноерово писане е намерила подслон и възможност за развитие в епохата на гръцкото робство тъкмо в София, в резултат на което тя стига до доминиращото си положение през XIII в., не е без основание, за това може да бъде припомнено и обстоятелството, че при завладяване на Преслав и съседните области от Йоан Цимисхий, българският патриарх в своето оттегляне към западните още непопаднали под гръцка власт области установява своето ново седалище най-напред тъкмо в София.<sup>32</sup>

<sup>32</sup> За едноерова школа с малък ер говори нашият отличен познавач на паметниците на българския книжовен език Б. Цонев. История... с. 167—168, и преди това в свои монографии. До какви погрешни резултати го е довело липсата на сигурни датирани паметници с точна географска локализация, личи от начина, по който той формулира своите наблюдения. Според него тая правописна школа би могла да се нарече «сръбска» и поради факта, че двата ера са предавани чрез една буква, малкия ер, той локализира нейното средище в Лесновския манастир, т. е. в област, където «се допират български и сръбски говори», пс. място. Поради тези причини Цонев нарича тази школа «Кратовска или Злетовска». Тези твърдения на Б. Цонев обаче биват в голяма степен сбезсилени от самия него, като сам изказва съмнения в изложеното по-горе становище, изтъквайки, че от едноеровата школа с малък ер още «в старобългарския период има наченки...; тъй напр. още Асемановото ев. дава широк простор на Ъ, а пък Макед. кир. лист и не употребява Ъ, а само Ъ!». От изложеното е ясно, че тъкмо липсата на сигурни датирани и локализирани паметници е въвело Б. Цонев в такава сериозна грешка, а оттам става още по-разбираемо какво решително значение в изясняването на този въпрос имат разглежданите от нас по-горе епиграфски паметници. Наред с вече сериозните поправки от областта на развоја на еровите гласни, за които става дума по-горе, тук трябва да споменем за още една, засягаща отношенията на българската и сърбо-хърватската езикова област по отношения на средновековните езикови културни връзки: не само, че едноеровото писане в българ-

Би могло да се мисли, че при това оттегляне заедно с главата на българската църковна организация тук са се преселили и всички онези културни дейци, които са позволили постиженията на едноеровата Преславска школа не само да не изчезнат, но да се запазят и развият и достигнат до изненадващ успех въпреки неизгодната политическа атмосфера и настъпилото по-сетне робство. За това говорят във всеки случай и надписите от вече споменатите три обекта — Бояна, Земен и Кремиковци, — които упорито се държат о традицията на Преславската едноерова школа (особено Бояна, чиито текстове около изображенията по стенописите ѝ пазят и други характерни ортографско-палеографски черти на най-ранните паметници на едноеровата преславска школа — надписите от Кръглата църква и Македонския кирилски лист).<sup>33</sup>

Избраните от нас по-горе случаи — те могат да бъдат лесно многократно увеличени — илюстрират широките възможности, които предлага епиграфският материал при решаване на редица лингвистични проблеми. Както може да се разбере от изложеното, средновековните надписи съдържат понякога неочаквани, незасвидетелствувани от други източници архаизми; друг път те поднасят на внимателния наблюдател документация върху езикови процеси, на които иначе знаем от най-старите езикови паметници изходните позиции и от съвременното състояние на българския език — крайните степени на протеклия развой, но чиито преходни фази само допускаме или възстановяваме с помощта на методите на вътрешната реконструкция. Данните на епиграфиката в повечето случаи потвърждават резултатите, постигнати чрез средствата на лингвистичния анализ. Има обаче и случаи, когато информацията на епиграфския материал открива неочаквано големи изгледи за разрешаване на проблеми, които засягат не само обширни области на езиковите феномени, но позволяват да се проникне в цялостния развой на даден език, както бе по-горе случаят с данните, които епиграфският материал предлага за изясняване на основните моменти на стария, средновековен български книжовен език. Както може да се разбере от направения по-горе анализ, внимателното изучаване на тази страна на епиграфския материал позволява да се разкрият още по-нашироко онези възможности за информация, която надписите крият в себе си. Ако епиграфските паметници са били преди всичко обект на интерес от историците поради непосредствените сведения, които са съдържали за някоя историческа личност, за дадено събитие, за уточняването на дадена дата, би могло да се твърди, че те са останали само отчасти и в повечето случаи недостатъчно използвани. Поради незадоволителното им филологическо-лингвистично обработване тези първични източници на нашето минало крият в себе си широки възможности да осветят не отделни моменти от историята, не епизодични и анекдотични (уточнявания понякога наистина важни) фигури от миналото, но широки прояви на културния развой, при което чрез изясняване на тяхното протичане се стига до основата на онези обществено-политически сили, които оформяват историческия процес в неговото цяло.

ските земи не може да се смята по своя произход сръбско, както това допуска Б. Цонев, но обратно, смятаното за типично сърбо-хърватско едноерово писане възниква въз основа на пренасянето на принципите на Преславската едноерова школа (с Ъ) в сърбо-хърватските земи и на тяхното по-нататъшно постепенно пригаждане към езиковите особености на местното население, срв. по този въпрос I v. G ĭ l ĭ b o v. La rotonde. . . , с. 114 и сл.

Този подход към епиграфския материал, чиято ефективност — надявам се — може да бъде изяснена от приведените по-горе примери, позволява да бъде привлечена и друга част от тези източници, които, за съжаление, са оставали досега пренебрегнати. Касае се за, така да се каже, «неисторическите» надписи, т. е. тези епиграфски текстове, които със своето съдържание не са представлявали интерес за историците поради липсата в тях на преки податки за исторически събития и личност. Всъщност след подходящ филологическо-езиковедски анализ и при повишено внимание и към палеографско-ортографските им особености тези паметници, поставени във връзка с общите данни от областта на езиковата история, се оказват неочаквано изключително важни източници за много ценна историческа информация.

## DIE ROLLE DES EPIGRAPHISCHEN MATERIALS IN DER BEHANDLUNG LINGVISTISCHER PROBLEME

I v a n G ä l ä b o v

### Z u s a m m e n f a s s u n g

Die ungenügenden Kenntnisse der typischen Erscheinungen der alten Periode der Sprachen haben sich bei der Interpretation und bei der Ausgabe des epigraphischen Materials sehr zum Nachteil ausgewirkt, was aufgrund einer von Iv. Gošev herausgegebenen Inschrift von Tărnovo gezeigt wird. Andererseits bringen die Inschriften sehr oft so viel neues Sprachliches mit, dass sie als unentbehrliche Quellen für die Lösung der Lingvistischen Probleme erscheinen. So konnte man aufgrund einer Inschrift von der Umgebung von Turnu Măgurele in Rumänien nicht nur den alten Namen dieser Stadt — ХОЛОВЪНИКЪ — erkennen, sondern damit auch einen mittelbulgarischen Beleg für ein gemeinslawisches Wort erhalten. Der Text der bekannten Inschrift Joan-Asens von Tărnovo bietet uns eine wichtige Dokumentation für eine morphologische-syntaktische Erscheinung aus der Geschichte der bulgarischen Sprache. Eine ganze Reihe von epigraphischen Denkmälern aus Preslav, Tărnovo, Bojana usw. ermöglichen die Erschliessung einer der wichtigsten Schulen der alten bulgarischen Schriftsprache, ihre Rolle in der allgemeinen kulturellen Entwicklung Bulgariens und so ihre Abhängigkeit von der politischen Umwandlungen, denen die bulgarischen Staat und Gesellschaft im Mittelalter unterworfen waren. So wirkt sich die gute sprachwissenschaftliche Behandlung des epigraphischen Materials auch dahin, daß man auf diesem Wege von ihm eine erschöpfendere Information bekommen kann, als wenn man nur auf die durch den Inhalt gegebenen Nachrichten achtet.